

стосовно деяких моментів історії, проводили жваву дискусію навколо ще не вирішених проблем, ввели до наукового обігу значну масу джерел, якісно покращили методiku досліджень тощо. При цьому не слід забувати про помилковість деяких суджень угорських істориків XIX — початку XX ст. Їхні праці не позбавлені неточностей та помилок, тому використовуємо їх з обережністю. Нами проаналізовано тільки невелику частину доробку вчених, що, мабуть, допоможе створити більш-менш об'єктивну картину розвитку історіографії Угорщини про Закарпаття. Спадщина угорських істориків краю є надбанням не тільки науки і культури Угорщини, але й України і потребує подальшого вивчення. Матеріали досліджень можуть стати основою для поглиблення наукових контактів між ученими України та Угорщини, можуть бути використані у процесі викладання історії Угорщини, історії України та різних спецкурсів для студентів ВНЗ.

1. Назву "русини" вживаємо до закарпатських українців стосовно давнього періоду їх історичного розвитку.
2. Bél Mathias Compendium Hungariae Geograficum ad exemplar Notitiae Hungariae novae historico-geograficae. — Posonii et Pestini, 1796.
3. Szerdahelyi Gabriel *Cellebrium Hungariae urbium et oppidorum Chorographiae*. — Cassovia, 1732.
4. Katona Stefano *Historia critica regum Hungariae*. — t. 1-42. — Buda, 1779-1817.
5. Battyány Josef *Leges Ecclesiasticae Regni Hungariae*. — Pars I-II. — Alba-Carolina, 1785-1827.
6. Szirmai Antal *Notitiae topografiae, politica inclyti comitatus Zempleniensis*. — Buda, 1803.; *Notitiae historica comitatus Zempleniensis*. — Buda, 1804. óa. 4.
7. Balajthy József *Munkács. Azaz Munkács városának és várának topográfiai, geográfiai, történelmi és statisztikai leírása*. — Debrecen, 1836.
8. Várady Sternberg János *Egy helytörténeti könyv és szerzője (Balajthy J. Munkács) // "Kalendárium '87"*. — Užhorod, 1986.
9. Mészáros Károly *A magyarországi oroszok története*. — Pest, 1850.
10. Mészáros Károly *Ungvár története a legrégebb időktől máig*. — Pest, 1861.
11. Федунішинець В. Перший історик Ужгорода. — Ужгород, 1994; Він же. Історик і захисник карпатпорученів. — Ужгород, 1996.
12. Najpáver Kamil *Videkünk krónikása. Mészáros Károly születésének 160-ik évfordulójára // "Kalendárium '81"*. — Užhorod, 1980.
13. Mészáros Károly *önéletrajza. Bevezette, sajtó alá rendezte Csorba Csaba*. — Debrecen, 1974. / *Hajdu-Bihar megyei muzeumok közleményei*, 23.sz.; Spira György *Mészáros Károly önéletrajza előt* // Bp.: Századok, 1974. — 3.sz.
14. Kobály József *Sine ira et studio*. — Ungvár: KMKSZ, 1995.
15. Lehoczky Tivadar *Beregvármegye monográphiája*. — I-III. köt. — Ungvár, 1881-1882.
16. Шульга І.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — Ужгород, 1962.
17. Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX века. — Т. II. — Томск: ТГУ, 1962.
18. Кобаль Й. Бібліографічний показник праць Тиводара Легоцького (1830-1915). — Ужгород, 1990; *Razgolv V/ Lehoczky-t muzeum*. — Ungvár: Kárpáti panoráma, 1997.
19. Perényi József *Emlékezés Hodinka Antalról* // Bp.: Századok, 1965.
20. Hodinka Antal *válogatott kéziratai / Вибрані рукописи Антонія Годинки*. / Szerk. Udvari István. — Nyiregyháza, 1992; *Hodinka Antal emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére* / Szerk. Udvari István. — Nyiregyháza, 1993; *Udvari I. Антоній Годинка — дослідник історії русинів: 1864-1946*. — Ніредьгаза, 1992.

21. *Anonymi Belae regis notari Gestis Hungarorum Liber*. — *Viennae: Typis et sumptibus. Caroli Gerold*, 1827.
22. *Hodinka Antal A munkácsi görögkatolikus püspökség története*. — Bp.: MTA, 1909.
23. *Hodinka Antal A munkácsi görögkatolikus püspökség okmánytára*. — I. köt. (1458 – 1715). — Ungvár, 1911.
24. *Szabó Orest A magyar oroszokról*. — Bp., 1913.
25. *Szulincsak Laszlo Mikor történt a kárpátaljai rutének betelepülése hazánkba?* — Ungvár, 1918.
26. *Bonkáló Sándor A Rutének (Ruszinok). Magyarságismeret. Franklin Társulat kiadása*. — Bp., 1940.
27. Термін "Подкарпаття" є перекладом із угорського "Kárpátalja". Тому автором у деяких моментах вживається це визначення території сучасного Закарпаття.

О. О. Вінтонів

ФІЛЬВАРОК В УМОВАХ КРИЗИ ФЕОДАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВІДБУДОВИ В XVII – XVIII ст.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Важливість дослідження порушеної проблеми зумовлена особливостями сучасного розвитку вітчизняної історичної науки, коли існує нагальна потреба у висвітленні малодосліджених і суперечливих питань історичного минулого України, зокрема питань розвитку фільваркового господарства, які вивчали представники Львівської школи аграрної історії в другій половині XX ст. Аграрна проблематика завжди була в центрі уваги радянських істориків, оскільки в той час, у зв'язку з дослідженням антифеодальних селянських рухів, для її вивчення склалися досить сприятливі умови. Однак заслуга істориків Львівської школи полягає в тому, що вони не обмежилися лише цією проблемою. У контексті вивчення аграрної історії Центральної та Східної Європи і зокрема західноукраїнських земель, вони досліджували особливості становлення, розвитку та занепаду фільваркової системи господарства як в цьому регіоні, так і в Східній Європі загалом.

Незважаючи на те, що праці львівських істориків-аграрників були відомі не лише в колишньому Радянському Союзі, але й за його межами, їхній науковий доробок так і не став об'єктом спеціального дослідження. Тому для історіографічної оцінки розвитку української історичної науки у другій половині XX ст. досить актуальним є осмислення наукової спадщини вчених цієї школи.

Метою статті є спроба шляхом залучення значного кола джерел, преш за все наукових праць Д. Л. Похилевича, Ю. М. Гроссмана, В. Ф. Інкіна, Я. С. Мельничука, В. О. Пірка, дослідити процес еволюції поглядів учених на занепад фільварково-панщинної системи у XVII – XVIII ст. та окреслити фактори, що його спричинили.

Значна увага істориками Львівської школи присвячена вивченню впливу фільварково-панщинної системи на загальний економічний стан Центральної та Східної Європи. У контексті цієї проблеми особлива увага зверталася на розвиток аграрного сектору західноукраїнських земель. Так, за спостереженнями Д. Л. Похилевича, спочатку фільварково-панщинна система сприяла інтенсифікації господарського розвитку, але вже у 20-40-х рр. XVII ст. стали виявлятися її негативні наслідки. В першу чергу це позначилося

на занепаді ремесел і торгівлі у містах, зниженні рівня агротехніки, скороченні посівних площ, збільшенні пусток, які маєтки не були у змозі приєднати до фільваркової ріллі [1, 105].

Цей висновок вченого не співпав із висновками більшості радянських і польських істориків. Останні вважали, що криза фільварково-панщинної системи почала виявлятися вже наприкінці XVI ст. – перших десятиріччя XVII ст., а до середини XVII ст. вона вже вступила у стадію кризи, яка спричинила загальний економічний занепад Речі Посполитої у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Не заперечуючи негативного впливу фільварково-панщинної системи, Д. Л. Похилевич вважав, що економічний занепад був зумовлений не стільки кризою панівної системи господарювання, скільки наслідком військових спустошень та стихійних лих другої половини XVII – початку XVIII ст. [2, 45-46].

Таку ж позицію демонстрували й інші представники Львівської школи. Так, Я. С. Мельничук акцентував на двох хвилях військових спустошень, які вплинули на стан фільварків: перша – під час Визвольної війни 1648-1655 рр. та шведської агресії у 1656-1660 рр., інша – на початку XVIII ст. – під час Північної війни 1700-1721 рр. Дослідник також зазначав, що перші ознаки кризи фільварку з'явилися ще до середини XVII ст., обумовлені частково татарськими нападами, а частково – загальною стагнацією у сільському господарстві Речі Посполитої [3, 68].

Польський дослідник Я. Рутковський доводив, що в 1660-х рр. було розорено близько 58 % селянських господарств, запустило до 86 % ланів (до пустих ланів зараховувалися й ті, що запустили ще на початку століття). Відновлення сільського господарства після викликаного війною розвалу супроводжувалося зміною соціальних і економічних структур. Повноцінні селянські господарства зникають, а замість них зростає кількість малоземельних і безземельних [4, 260].

Значну увагу цьому питанню приділяв і В. О. Пірко. Зокрема він стверджував, що відновлення господарства, яке розпочалося в кінці XVII ст., після спустошень середини цього ж століття, було перерване подіями Північної війни, в яку Річ Посполита була втягнута на боці антишведської коаліції [5, 68-76]. Історик зазначає, що протягом майже двадцяти років територія Речі Посполитої, в тому числі й Галицького Прикарпаття, була місцем постійної зимівлі і численних переходів своїх, чужоземних і союзних військ. Польща служила їм, за висловом сучасника, “заїзним двором і корчмою”. Війна ж вимагала збільшення витрат на утримання армії, яка постійно зростала. Так, із 1699 по 1710 рр. витрати збільшилися майже у 5 разів. Покрити їх казна намагалася за рахунок збільшення податків і митних зборів, що стало важким тягарем для безпосередніх виробників. Податки, які призначалися на утримання армії – кварта та гіберна, вже в першому десятилітті XVIII ст. збільшилися відповідно на 45 % і 76 %. Подушний податок збільшувався майже втричі. Крім того, в багатьох селах населення заборгувало за утримання військ як поміщикам, так і різним кредиторам [6, 128].

Вивчаючи економічну розруху середини XVII ст., Я. С. Мельничук [7; 8] дійшов висновку, що великого спустошення зазнали на Прикарпатті середні та дрібні селянські господарства королівських та церковних

маєтків (у них запустили не менше 30 % селянських наділів), а менш розореними виявилися шляхетські маєтки та господарства сільської верхівки (солгиства, війтівства) [7, 103]. Основна причина такого співвідношення між селянськими господарствами різних форм власності полягала в тому, що приватновласницьке господарство було більш захищене від руйнівних процесів, спричинених війною. Крім того, феодал міг відкупитися від військових податків. Цей висновок простежується й у працях Ю. М. Гроссмана та В. Ф. Інкіна.

Дослідивши наслідки військових спустошень, Д. Л. Похилевич також доводив, що вони були настільки важкими, що могли б підірвати навіть здорову суспільну систему [9, 143]. Крім військових розорень, він визначив і решту гальмівних чинників: спад цін на збіжжя, скорочення експорту хліба, інфляція, феодална анархія [10, 150]. Обґрунтовуючи свій висновок, учений писав: “Якщо погодитися з думкою, що панівна система господарювання в середині XVII ст. переживала загальну кризу, то стає незрозумілим економічне пожвавлення в Речі Посполитій після війн середини XVII – на початку XVIII ст. на тій же старій основі” [10, 150]. Хоча цей висновок і не дістав загального визнання серед решти дослідників школи, він сприяв подальшому вивченню проблеми на матеріалах різних земель, зокрема західноукраїнських.

Аналіз значної кількості джерел дозволив Д. Л. Похилевичу показати стан фільваркового і селянського господарств після війн середини XVII ст. – початку XVIII ст. Він наголошував на тому, що в різних районах і в різних типах феодалного землеволодіння відбудова проходила по-різному. При відбудові помістя за допомогою селянських господарств спостерігалася часткова, подекуди навіть повна ліквідація фільварків і перехід селян на грошову або комбіновану форму ренти. Найчастіше такий метод шляхтич-землевласник застосовував там, де під час соціальних катаклізмів розійшлося все населення і власник маєтку не мав змоги надати допомогу селянам під час відновлення їхніх господарств. Такий шлях домінував у королівських володіннях, зокрема в Білорусії і Литві. Натомість у приватних володіннях його застосовували не так часто.

Поява порожніх земельних наділів селян у деяких місцевостях, як це не дивно на перший погляд, позитивно позначилася на розширенні фільваркових господарств, особливо якщо землі мали вигідне географічне розташування. Така нетиповість призвела зокрема Ю. М. Гроссмана до думки, що навіть у цей скрутний час фільварок залишався найзручнішим засобом отримання земельної ренти, не зважаючи на різні потрясіння [11, 265].

В. О. Пірко вважає, що перші два десятиліття XVIII ст. не можна розглядати як період постійних розорень. Вивчаючи шляхи відновлення маєтку, історик стверджував, що, скажімо, в Перемиській землі цей процес діяв в основному через фільварок, і меншою мірою – через селянське господарство. В маєтках магнатів і заможної шляхти процес відновлення відбувався інтенсивніше. В помістях дрібної шляхти, частково середньої, а також у королівських маєтках, які були найбільше розорені, спостерігається приєднання пустих селянських наділів до фільварків і використання найманої праці малоземельних і безземельних селян [12, 143-144].

У столових економіях, які вивчав В. Ф. Інкін, відновлення економіки проводилося казною частково засобами відродження селянського господарства та послаблення панщини. Наприклад, для того щоб уникнути розорення селян, казна перевела кілька сіл із панщини на чинш [13, 145].

В. О. Пірко доводить, що одним із важливих чинників переходу на грошовий податок був зовнішній фактор. Оскільки доставка продукції фільварків із Прикарпаття до Гданська обходилася дорого, то вона в основному, була під силу лише великій і середній шляхті. Дрібна шляхта збувала свою продукцію переважно на місцевому ринку. Значну кількість зерна вона переробляла у своїх маєтках на спиртні напої, примушуючи підданих купувати їх у корчмах. Із фільваркової продукції на ринок найбільше надходило зерна, меншою мірою – продукції тваринництва, овочів і фруктів. З ремісничих виробів до Гданська доставляли головним чином полотно. В цілому в процесі відбудови покращувався загальний стан селянських господарств. В. О. Пірко, аналізуючи інвентарні описи Перемишльської землі, дійшов висновку, що осілі селянські наділи у 20-40-х рр. XVIII ст. становили 75 % громадських земель, орендовані та приєднані до фільварків – 19,2 %, пусті – 5,8 %. У 1749 р. у 22 гірських селах Самбірської економії пусток було вдвічі менше, порівняно з 1711 р. Хоча в королівщинах відбудова проходила значно повільніше, ніж у шляхетських маєтках, оскільки розорена війною королівська казна не могла виділити необхідних коштів для відбудови сільського господарства [14, 23].

Тому з кінця XVII ст. спостерігався процес переведення державних селян із відробіткової ренти на грошову. Ця форма ренти створювала значно простіші відносини із селянами, ніж відробіткова. Вона надавала їм більшу господарську самостійність, збільшувала продуктивність праці, позбавляла від зловживань сільської адміністрації, що в умовах “революції цін” та інфляції ставало вигіднішим, ніж панщина. Цей висновок Д. Л. Похилевича був нетиповим для попередньої радянської та польської історіографії, які датували початок кризи фільварку кінцем XVI – першої половини XVII ст.

Таким чином, масовий перехід селян Білорусії, Литви й України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) з панщини на чинш зумовлювався не зростанням виробничих сил, не розвитком торгівлі та промисловості, як у Західній Європі, а, навпаки, розоренням селян і кризою помісного господарства [10, 157].

Крім цього, Д. Л. Похилевич стверджував, що, переводячи селян на грошову ренту, скарб коронний переслідував такі цілі: збільшення прибутків з окремих галузей господарства; ліквідація зловживань місцевої адміністрації щодо селян; зменшення кількості селян-слуг; заміна панщинної праці більш прибутковим грошовим податком. Дослідник звернув увагу і на питання застосування найманої праці в процесі відбудови помісного господарства. Натомість у польській історіографії поширеним було твердження, що в процесі відбудови господарства після війн середини XVII – початку XVIII ст. відбувався перехід

від панщинно-кріпосницького фільварку до фільварку із застосуванням найманої праці. Зрештою, це розглядалося як ознака розвитку капіталізму в сільському господарстві [15, 128]. Вчений показав, що цей факт мав переважно тимчасовий характер, оскільки двір намагався відновити фільварок, заснований на панщинній праці, й часто наймана праця витіснялася відробітковою рентою. Хоча чисельність найманих робітників була порівняно незначною [16, 150-152].

Чиншова система та вільна наймана праця в сільському господарстві і промисловості були сприятливими факторами для формування капіталістичного укладу, але зробити їх домінуючими так і не вдалося. Грошова система затримувалася там, де були труднощі з продажем хліба. Зафіксовано й випадки коли з переводом селян на чинш фільваркове господарство функціонувало далі, але вже з найманою працею.

У Білорусії і Подніпров’ї відбудова помісного і селянського господарств проходила переважно за допомогою панського фільварку. Це зумовлювалося низкою причин: великим скупченням населення, міцним станом панівної верстви та гіршим становищем селян, які мали тут менше можливостей для активного чи пасивного опору. Д. Л. Похилевич висловив припущення, що певні категорії населення (комірники, халупники, загородники) не могли здобувати у своєму господарстві необхідні засоби для існування. Вони змушені були шукати інші джерела прибутку. Для комірників і халупників це був один із основних способів існування [9, 147-148].

У свою чергу В. І. Мелешко доводить, що в Білорусії еволюція сільського господарства йшла двома шляхами: на заході маєток набуває рис товарного господарства, завдяки відновленню фільварку, а на сході – через експлуатацію чиншового селянства. Проте до кінця XVIII ст. магнатське помістя Білорусії, залишаючись, по суті, феодальним, все ж зробило крок у бік становлення та розвитку елементів, характерних для капіталістичного господарства [17, 204].

Таким чином, відбудова помістя за допомогою фільварку здебільшого виявлялася там, де збереглося населення і двір володів засобами для відбудови господарства. Допомога, яку надавав двір селянам, не була, як підкреслював Д. Л. Похилевич, виявом гуманізму, а диктувалася необхідністю відбудови помістя [18, 79].

У процесі відбудови помісного господарства, на думку Д. Л. Похилевича, спостерігалось й відновлення “середнього” селянського господарства. Переважно відтворювалися чвертьволочні господарства. Вивчаючи стан усіх груп селянських господарств, дослідник встановив, що господарства, земельний наділ яких перевищував 1 волоки (лану), загалом виконували панщину і платили грошовий чинш, тобто виконували комбіновану ренту. Найвність пустих земель, які не міг освоїти фільварок, створювала умови для оренди пусток селянами. Селяни за орендовані землі сплачували дворові відповідний чинш, не приєднуючи ці землі до своїх наділів, оскільки тоді б зросла норма їхньої панщини [19, 614-628]. Згідно з

дослідженнями Д. Л. Похилевича, за умов наявності різних форм ренти на території Східної Європи існувала й тенденція до подальшого поширення панщини не тільки на нові території, але й до її зростання, заміни нею інших повинностей. У час відбудови помісного господарства спостерігалася чіткіша регламентація праці, що посилювало експлуатацію кріпосного селянина. У свою чергу це негативно позначилося на господарстві основного виробника. Тому передова суспільно-економічна думка другої половини XVIII ст. шукала вихід із цієї ситуації, пропонуючи не тільки нові агротехнічні прийоми, але й заміну кріпосної праці найманою. Однак в умовах панування старої системи господарювання окремі нововведення у другій половині XVIII ст. не могли суттєво вплинути на стан економіки східноєвропейських країн і формування нових виробничих відносин [20, 100-114].

Таким чином, представники Львівської школи аграрної історії у своїх працях доводили, що після війн другої половини XVII і початку XVIII ст. фільваркова система відбудовувалася на тій же старій основі, але шляхи її відбудови у різних типах феодальних володінь були неоднаковими: через фільварок або селянські господарства. У королівщинах відбудова фільварку проходила переважно через селянські господарства, що значно уповільнювало темпи економічного відновлення, але робило його більш ефективним. Натомість більшість приватних маєтків зберігала фільваркову організацію, що свідчило про наявність у ній певних резервів розвитку, навіть в умовах конкуренції з паростками капіталістичного виробництва. В подальшому перспективним є аналіз праць польських істориків-аграрників із запропонованої проблематики.

1. Похилевич Д.Л. Аграрные отношения в Польше и Чехии в XVI – XVIII вв. в советской историографии // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1970.
2. Похилевич Д.Л. Польща в добу феодалізму: Лекції з курсу "Історія південних і західних слов'ян". – Львів, 1965.
3. Мельничук Я.С. Економічна розруха в сільському господарстві Сяницької землі в середині XVII ст. // Доповіді та повідомлення Львівського університету. – Львів, 1958. – Вип. 8. – Ч. 1.
4. Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М., 1956.
5. Пірко В.О. Економічна руїна в Перемиській землі на початку XVIII ст. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1965. – Вип. 3.
6. Пірко В.А. О пустующих крестьянских наделах в Галицком Прикарпатье в конце XVII – первой половине XVIII вв. (по материалам Перемышльской земли) // Материалы 15 сессии симпозиума по проблемам аграрной истории СССР. – Вологда, 1976. – Вип. 1.
7. Мельничук Я.С. Аграрні відносини в Сяницькій землі у другій половині XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1959.
8. Мельничук Я.С. Економічна розруха в сільському господарстві Сяницької землі в середині XVII ст. // Доповіді та повідомлення. – Львів, 1958. – Вип. 8. – Ч. 1.
9. Похилевич Д.Л. Крестьяне-слуги в Великом княжестве Литовском XVII – XVIII вв. // Средние века. – 1962. – Вып. 21.
10. Похилевич Д.Л. Перевод государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработочной ренты на денежную в XVII в. // Исторические записки

- Московского университета. – 1952. – Т. 39.
11. Гроссман Ю.М. Аграрные отношения в Русском и Белзском воеводствах Речи Посполитой (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Львів, 1968.
12. Пірко В.А. Ревізія на Засянні – джерело вивчення соціально-економічних відносин на початку XVIII ст. // Проблеми слов'янознавства. – 1976. – Вип. 14.
13. Інкін В.Ф. Соціально-економічні відносини на західноукраїнських землях: Економічні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968.
14. Пірко В.О. Про розвиток помісного господарства в Галицькому Прикарпатті у першій половині XVIII ст. / Питання історії СРСР. – Харків, 1969. – Вип. 8.
15. Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI – XVIII в. – Львов, 1957.
16. Похилевич Д.Л. Крестьяне Слономичины в XVI – XVIII вв. и их борьба против феодального угнетения // Наукові записки Львівського університету. Серія історична. – 1949. – Вип. 4. – Т. XVII.
17. Мелешко В.И. Магнатское и крестьянское хозяйство Шкловского графства во второй половине XVII – XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1970.
18. Похилевич Д.Л. Структурні зміни після Визвольної війни українського й білоруського народів // 300 років воз'єднання України з Росією. – Львів, 1954.
19. Похилевич Д.Л. Белоруссия // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956.
20. Похилевич Д.Л. Наймана праця в сільському господарстві Білорусії та Литви в другій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. – 1962. – Вип. 1.

В. В. Ластовський

АГРАРНО-ГОСПОДАРСЬКИЙ СТАН ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII ст. В ОЦІНЦІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ ст.

Православна церква в Україні протягом всієї своєї історії виявила стійкий характер до виживання в будь-яких умовах розвитку суспільства: під час криз етнополітичного, соціально-економічного чи культурно-національного характеру. В історії України церковні інституції займають значне місце не лише як структури, що існували для задоволення релігійних і духовних потреб населення. Фактично, це лише зовнішнє вираження їх діяльності. Крім цього, церква постійно виступала у суспільних відносинах як суб'єкт політичних взаємостосунків чи просвітницька організація. Одним із найважливіших виявів її існування завжди було функціонування окремих її підрозділів як цілком самостійних підприємницьких організацій, суб'єктів господарювання. Діяльність церкви була досить різноманітною: це і торгівля, і виробнича діяльність, і надання послуг населенню, участь у фінансових операціях. На підтвердження цього існує досить багато документальних матеріалів. Щоправда, слід відзначити нерівномірний економічний розвиток православної церкви в Україні. Деякі церковні структури справді мали солідні матеріальні підстави для свого добробуту, але частина